

Kırgızistan'da Din-Devlet İlişkileri ve Laiklik Tartışmaları

Religion-State Relations and Discussions on Secularism in Kyrgyzstan

Altynbek JOLDOSHOV*

Özet

Kırgızistan'da bağımsızlığından itibaren diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden daha farklı bir siyasal ve toplumsal dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bu sürecin yansımaları dinî alanda da görülmektedir. Kırgızistan'daki dinî alan gün geçtikçe farklılaşmakta, çeşitlenmekte ve dinamik bir süreci yansıtmaktadır. Böylece farklılaşan ve çeşitlenen dinamik süreç Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerine de yansımaktadır. Diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden farklı olarak Kırgızistan'da devlet daha ziyade "pasif laiklik" anlayışını sürdürmeye yönelmektedir. Bu çalışmada öncelikle "sekülerlik" ve "laiklik" kavramları üzerindeki tartışmalar analiz edilecek; daha sonra günümüz devletlerinin din-devlet ilişkileri değerlendirilerek, laik devletlerin uyguladığı laiklik anlayışları ele alınacaktır. Ardından post-Sovyet Orta Asya Cumhuriyetlerinin siyasal rejimleri laiklik bağlamında incelenecek ve Kırgızistan'ın dinî alandaki farklılıkları vurgulanacaktır. Son olarak Kırgızistan'da din-devlet ilişkileri analiz edilecek ve bu bağlamda Kırgızistan'daki laiklik tartışmaları değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: *Kırgızistan, Din-Devlet İlişkileri, Sekülerlik, Dışlayıcı Laiklik, Pasif Laiklik.*

Abstract

Since its independence, Kyrgyzstan has experienced a different political and social transformation process than other Central Asian Republics. The reflection of this process is also seen in the religious field. The religious sphere in Kyrgyzstan is becoming more diverse, diversified and reflects a dynamic process. Thus, a differentiated, diversified and dynamic process is also reflected in the religion-state relations in Kyrgyzstan. Unlike other Central Asian Republics, the state in Kyrgyzstan tends to pursue a more "passive secularism" approach. In this study, first of all, the discussions on the concepts of "secularism" and "laicism" will be

---

* Öğr. Gör. Dr., Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kırgızistan.
altynbek.joldoshov@manas.edu.kg, ORCID ID: 0000-0003-3204-1117.

analyzed. Then, the religion-state relations in today's states will be evaluated and the understanding of secularism applied by secular states will be discussed. In addition, the political regimes of the post-Soviet Central Asian Republics will be examined in the context of secularism and the religious differences of Kyrgyzstan will be emphasized. Finally, religion-state relations in Kyrgyzstan will be discussed and, in this context, the debates on secularism in Kyrgyzstan will be evaluated.

Keywords: *Kyrgyzstan, Religion-State Relations, Secularism, Assertive Secularism, Passive Secularism.*

Kırgızistan'da bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren rekabetçi bir siyasal yapı ve canlı bir sivil toplum oluşmaya başlamış ve bu çerçevede Kırgızistan diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden daha farklı bir siyasal ve toplumsal dönüşüm sürecine girmiştir. Bu durum aynı zamanda dinî alanda da yaşanmış ve Kırgızistan'a birçok dinî grup gelerek faaliyet yürütmeye başlamıştır. Böylelikle Kırgızistan toplumu dinî alanda gün geçtikçe farklılaşmış ve çoğulcu bir dinî alan oluşmaya başlamıştır.

Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Cumhurbaşkanlığının ilk dönemlerinde dinî alana yönelik daha çoğulcu ve liberal bir yaklaşım çerçevesinde politika izlerken, zamanla *"devleti ve toplumu istenmeyen dini etkilerden koruma"* gerekçesiyle bu alanı düzenlemeye girişmiştir. 24 Mart 2005 Halk Ayaklanması sonucunda Cumhurbaşkanı olan Kurmanbek Bakiyev dinî alana yönelik selefi Akayev'in başlattığı politikaları sürdürmüş ve hatta daha da güçlendirmiştir. 7 Nisan 2010 Halk Ayaklanması¹ sonucunda Cumhurbaşkanı olan Almazbek Atambayev dinî alanda özellikle dışarıdan gelen İslami geleneklere oldukça şüpheli yaklaşmış ve *"geleneksel dinler"*² seleflerinden çok daha belirgin bir şekilde savunmuştur. Atambayev'in ardından Cumhurbaşkanı

---

¹ Söz konusu Halk Ayaklanmasının ardından Kırgızistan'da Geçici Hükümet kurulmuş ve 27 Haziran 2010 tarihinde Roza Otunbayeva'nın geçici Cumhurbaşkanlığı referandumla onaylanmıştır. Ancak Otunbayeva'nın bir buçuk yıllık Cumhurbaşkanlığı dönemi hem süresinin *"kısa"*lığı hem de *"geçici"*lığı nedeniyle Kırgızistan'daki din-devlet ilişkilerine veya devletin din politikasına yansımadağı söylenebilir.

² Burada *"geleneksel dinler"*den kastedilen Orta Asya'daki *"geleneksel Hanefi İslam"* anlayışı ve *"Rus Ortodoks Kilisesinin temsil ettiği Ortodoks Hristiyanlıktır.* Rus Ortodoks Kilisesi Orta Asya Cumhuriyetlerinde yaşayan Rus azınlığın temsilcisi olarak hem Rusya ile hem de vatandaşı olduğu bu cumhuriyetlerin iktidarıyla iyi ilişkiler yürütmekte ve bunlar tarafından desteklenmektedir. *"Geleneksel Hanefi İslam"* anlayışından kastedilen ise dış ülkelerin maddi ve manevi etkisinde kalmadan, Orta Asya'nın iç dinamikleri çerçevesinde süregelen dinî anlayışı ifade etmek için kullanılmaktadır. Dahası dinî alanda *"Buhara Tartip"* (Buhara Eğitimi) olarak tanınan bu anlayışın mensupları hem apolitik olmaları hem de mevcut iktidarlara sessiz kalarak dolaylı yoldan desteklemeleri ile dikkat çekmektedir.

olan Sooronbay Ceenbekov Kırgızistan’daki siyasi ve dinî liderler arasında bir ortaklığı teşvik ederek bu yakınlaşmayı daha da ileriye götürmeye çalışmıştır (Engvall, 2020, s. 8). 5-6 Ekim 2020 olaylarıyla iktidara gelen Sadır Caparov ise 2 Mayıs 2022 tarihinde Ramazan Bayramı konuşmasında *“İslam kültürü ile asırlık Kırgız kültürünü karşı karşıya getirmeye çalışan provokatörler var ve halkımızı bunların yanlış yönlendirmelerine karşı dikkatli olması gerektiğini vurgulamak isterim”* (Şambetov, 02.05.2022) diyerek dinî alanda seleflerinden çok daha farklı bir politika izlemeyeceği izlenimi vermiştir.

Bütün Orta Asya Cumhuriyetleri devlet-din ilişkilerinde ülkelerinde var olan ve siyasete karışmayan *“geleneksel dinler”*i dolaylı ya da doğrudan desteklemektedir. Hatta bu ülkelerdeki otoriter rejimlerin sürdürülmesinde *“geleneksel dinler”* halk nezdinde meşrulaştırma aracı görevini üstlenmektedir. Ancak Kırgızistan’daki dinî durum diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden bazı noktalarda farklılaşmaktadır. Kırgızistan’da diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden farklı olarak bağımsızlığından günümüze kadar dış destekli çeşitli dinî örgütler aktif olarak faaliyet sürdürmektedir. Diğer bir deyişle Kırgızistan’da diğer Orta Asya Cumhuriyetleri gibi devletin laiklik anlayışına karşı çıkmayan ve devletle iş birliğine dayanan *“geleneksel dinler”* desteklenmesine rağmen devletin laiklik anlayışına karşı çıkabilecek alternatif dinî hareketlerin etkinliği de söz konusudur. Bu çoğulcu ortam Evanjelik Hıristiyanlardan, Yehova Şahitleri ve Tebliğ Cemaati’ne kadar uzanan birçok dinî grup ve özellikle de İslam’ın farklı yorumlarının rekabet ettiği bir alana dönüşmektedir. Dolayısıyla Kırgızistan toplumunun dinî anlayışı çok yönlü, dinamik ve sürekli değişim içinde olarak tanımlanabilir. Laik bir devlet olarak Kırgızistan yönetimi ülkede giderek farklılaşan ve değişen dinî durumla yüzleşmek ve buna uygun devlet politikaları izlemek zorunda kalmaktadır. Kırgızistan’da devlet ister istemez dinî alanda daha çoğulcu bir politika izlemek, dinî alana daha az müdahaleci olmak ve diğer Orta Asya Cumhuriyetleri gibi *“dışlayıcı”* (assertive) laiklik değil daha *“pasif”* (passive) laiklik anlayışını uygulamak durumunda kalmaktadır.³

Bu çalışmada *“Kırgızistan toplumunun bağımsızlıktan günümüze farklılaşan dinî anlayışı ve dinamik dinî yapısı devleti daha pasif bir laiklik anlayışını sürdürmeye yönelttiği”* hipotezi öne sürülmektedir. Bu hipotez bağlamında aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranacaktır: Kırgızistan toplumunun dinî anlayışı diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden nasıl farklılaşmaktadır? Kırgızistan’da devlet yönetimi neden diğer Orta Asya cumhuriyetleri gibi dışlayıcı

---

³ Ahmet T. Kuru tarafından geliştirilen *“dışlayıcı”* ve *“pasif”* laiklik kavramları daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

laiklik anlayışını uygulayamamaktadır? Din-devlet ilişkileri bağlamında Kırgızistan'daki laiklik tartışmaları nasıl değerlendirilebilir?

Bu bağlamda öncelikle “*sekülerlik*” ve “*laiklik*” kavramları üzerinde durulacak ve bu kavramların etimolojik ve kavramsal analizi yapılacaktır. Daha sonra günümüz devletlerinin din-devlet ilişkileri değerlendirilecek ve laik devletlerin uyguladığı laiklik anlayışları ele alınacaktır. Ayrıca post-Sovyet Orta Asya cumhuriyetlerinin siyasal rejimleri laiklik bağlamında değerlendirilecek ve Kırgızistan'ın dinî alandaki farklılıkları vurgulanacaktır. Son olarak Kırgızistan'da din-devlet ilişkileri ele alınacak ve bu bağlamda Kırgızistan'daki laiklik tartışmaları üzerinde durulacaktır.

1. Sekülerlik ve Laiklik Kavramları

“*Sekülerlik*” (secularism) ve “*laiklik*” (laïcité) kavramlarına kaynaklık eden sözcüklerin etimolojik kökenleri her ne kadar Eski Yunan ve Roma İmparatorluğu dönemlerine kadar uzansa da⁴ bu kavramların günümüzde kullanılan anlamları daha çok Rönesans ve Reform hareketleri ile Hümanizm, Rasyonalizm, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi gibi Avrupa toplumunda yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşüm süreçleriyle ilişkilidir. Dahası günümüzde kullanılan “*sekülerlik*” ve “*laiklik*” kavramlarının düşünsel temelleri Orta Çağdan Yeni Çağa doğru ilerleyen dönemlerde Avrupa toplumlarında yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşüm süreçlerince şekillenmesinin ötesinde bu süreçlerin düşünsel ürünüdürler. Ancak Avrupa toplumlarında yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşüm süreçlerinin niteliği ve tarihsel referanslarından kaynaklanan farklılıkların söz konusu kavramlarda da anlam değişimlerine yol açtığı görülmektedir.

Öncelikle, “*sekülerlik*” (secularism) en genel anlamıyla “*toplumda uhrevilikten dünya hayatına yönelen bir hareket*”⁵ olarak tanımlanırken, “*sekülerleşme*” (secularization) ise modern toplumlarda a) “*dinî inanç ve ibadetlerin azalması*”, b) “*dinin bireyselleşmesi*” ve 3) “*seküler alanların ayrışması*” (devlet, ekonomi ve bilim gibi) (Casanova, 2006, s. 1-2) şeklinde anlaşılabilir. Bu şekliyle sekülerlik ve sekülerleşme kavramları daha çok dinamik

⁴ a) Sekülerlik (İngilizce “secularism”) kavramına kaynaklık eden “saeculum” sözcüğünün kökeni Latinceye dayanmakta ve “çağ, nesil ve periyod (aynı zaman dilimi)” anlamına gelmektedir. Hristiyan Latincesinde “dünya” anlamında kullanılmaktadır. b) Laiklik (Fransızca “laïcité”) kavramına kaynaklık eden “laos”(ismi) ve “laikos”(sıfatı) sözcüklerinin kökenleri Eski Yunancaya dayanmaktadır. Yunancada “laos” halk, kalabalık ve kitleyi ifade ederken, din adamları için kullanılan sözcük “kleros”tur ve bu çerçevede “laikos” sözcüğü halka ait olanlar ve din adamı olmayanlar için kullanılmaktadır. Aynı sözcüğün Latincesi olan “laicus” terimi de dinsel olmayan anlamına gelmektedir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.britannica.com/topic/secularism>, (25.04.2022).

bir sürece ve belli bir zaman dilimi içerisinde dinin toplumsal gücünün ve prestijinin azalmasına işaret etmektedir. Ancak her ne kadar “*sekülerleşme*” ile ilgili çalışmalarda günümüz modern toplumlarında sekülerleşmenin oluşup oluşmadığına dair yoğun tartışmalar yaşanmakta ise de⁶ toplumsal gelişmenin pek çok çeşidinde olduğu gibi sekülerleşme sürecinin pürüzsüz bir yol izlediği düşünülmemelidir.

Öte yandan, “laiklik” a) “*din (kilise) ile devlet işlerinin ayrılmasını ve devlet işlerinde dinin herhangi bir siyasi veya idari etkisini dışlayan*” ve b) devletin “*dinî veya uhrevî anlayışlardan bağımsızlığını niteleyen*”⁷ bir kavramdır. Bu haliyle laiklik devlet işleriyle dinin birbirinden ayrılmasını ve devlet işlerinde dinin hiçbir şekilde referans olarak gösterilmemesini ifade eden siyasi/hukuki bir ilkedir. Diğer bir deyişle, laiklik sekülerlik ve sekülerleşmeden farklı olarak sosyolojik değil yalnızca siyasi/hukuki bir ilkedir ve toplumun veya toplumsal durumun niteliği olmayıp, bir siyasal örgütlenme biçiminin bir niteliğidir (Erdoğan, 1995, s. 184).

Görüldüğü gibi “*sekülerlik*” genel olarak “*toplumsal yaşamda dinin etkisinin azalması*”na vurgu yapan dinamik bir süreci ifade ederken, “*laiklik*” ise daha çok “*dinin devlet işlerine karışmamasını düzenleyen*” siyasi/hukuki bir ilkeye gönderme yapmaktadır. Diğer bir deyişle “*sekülerlik*” toplumsal dünyevileşmeye denk düşerken, “*laiklik*” ise devletle ilgili bir ilke olarak görülmektedir (Bezci, 2015, s. 3). Dahası bu iki kavram arasındaki anlam farklılıkları Avrupa toplumlarında gelişen farklı toplumsal ve tarihsel gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Fransız modeli sekülerleşmeyi ifade etmek için kullanılan “*laiklik*” kavramı daha çok “*bilinçli bir müdahale sonucu toplumların dinî ve mistik inançların etkisinden kurtulmasını*” vurgu yaparken, Anglo-Sakson modeli sekülerleşmeyi ifade etmek için kullanılan “*sekülerlik*” kavramı ise “*toplumların belli bir karışma olmaksızın evrimleşerek kendiliğinden dinin etkisinden kurtulma sürecini*” belirtmektedir. Ancak her iki kavram arasındaki anlam farklılığına fazla anlam yükleyerek yapılan değerlendirmeler⁸ söz konusu kavramlarda anlam karmaşasına yol açmakla kalmayıp, aynı zamanda bu kavramların nitelediği

---

⁶ Günümüz modern toplumlarında sekülerleşmenin yaşanıp yaşanmadığına yönelik tartışmalara örnek olarak bk. (Casanova, 2006; Hamilton, 2014).

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/la%3%afcit%3%a9/45938>, (25.04.2022).

⁸ “Laiklik” ve “sekülerlik” kavramları arasındaki anlam farklılıklarına vurgu yapan çalışmalara örnek olarak bk. (Ertit, 2014).

toplumsal süreçlerin anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Bu nedenle “*sekülerlik*” ve “*laiklik*” kavramlarındaki anlam farklılıklarının abartılmaması gerekmektedir.⁹

Ayrıca “*sekülerlik*” ve “*laiklik*” kavramları arasındaki anlam karmaşasını gidermek üzere Ahmet T. Kuru’yu izleyerek “*dışlayıcı*” ve “*pasif*” laiklik kavramlarını kullanmak daha işlevsel olabilir.¹⁰ Kuru’ya göre dine yönelik devlet politikaları ideolojik mücadeleler sonucunda oluşmaktadır. Diğer bir deyişle, devletin ideolojisi devletin dinî alana yönelik politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu çerçevede laik devletlerdeki din-devlet ilişkilerinin biçimlenmesinde verilen ideolojik mücadele genellikle bu iki tip laiklik üzerinde yoğunlaşmaktadır. Burada “*dışlayıcı laiklik*” dinin kamusal alandan bütünüyle çıkarılması, özel alanla sınırlanması ve devletin dışlayıcı tutum sergilemesi olarak anlaşılmaktadır. Buna karşılık “*pasif laiklik*” ise devletin dinin kamusal görünürlüğüne göz yumarak daha pasif bir tutum alması olarak tanımlanmaktadır (Kuru, 2011, s. 14).

2. Günümüz Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Laiklik Anlayışları

Tarihsel olarak din-devlet ilişkilerine yönelik her devletin kendi yaklaşımını geliştirdiği ve bu yaklaşım çerçevesinde oluşturdukları anlayışları mevcuttur. Örneğin günümüzde var olan 197 devleti Ahmet T. Kuru’yu izleyerek din-devlet ilişkileri açısından dört kategori altında değerlendirmek mümkündür. Bunlar: a) hem resmi hem de hukuki sistemleri dinî kurumların kontrolü altında bulunan “dinî” devletler (12 adet - örneğin: Suudi Arabistan, Vatikan ve İran); b) resmi dine sahip ancak hukuk sistemleri dinî kurumlarca kontrol edilmeyen “resmi dini” olan devletler (60 adet- örneğin: Yunanistan, Danimarka ve İngiltere); c) ne resmi dinleri, ne de hukuk sistemleri üzerinde kurumsal dinî kontrol olan “laik” devletler (120 adet - örneğin: ABD, Fransa ve Türkiye); d) din düşmanı politikalar izleyen “din karşıtı” devletler (5 adet - örneğin: Kuzey Kore, Çin ve Küba) (Kuru, 2011, s. 11).

Yukarıda görüldüğü gibi günümüzde en yaygın olan ne resmi dinleri ne de hukuk sistemleri üzerinde kurumsal dinî kontrol bulunan “*laik*” devletlerdir. Bu devletlerin temel özelliği din-devlet ilişkileri açısından bakıldığında devlet işlerinde dinî referansları kabul etmemeleridir. Diğer bir deyişle, bu ülkelerde dinî kurallar ve değerler devlet işlerinin yürütülmesinde referans noktasını oluşturmamaktadır. Ancak dünyadaki laik devletlerin laiklik anlayışları

⁹ Bu çalışmada Türkçe literatürde kullanıma yaygınlığı nedeniyle *sekülerlik* kavramı yerine “*laiklik*” kavramı kullanılacaktır.

¹⁰ Orijinali İngilizce olarak yazılan Ahmet T. Kuru’nun eserlerindeki “*secularism*” (yani sekülerlik) kavramı Türkçeye “*laiklik*” olarak çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İngilizcesi: (Kuru, 2007; 2009); Türkçesi: (Kuru, 2011).

birbirinden çok farklılık arz etmekte ve her devletin kendi yaklaşımı ve bu yaklaşım çerçevesinde geliştirilen uygulama biçimleri mevcuttur. Örneğin “*dışlayıcı laiklik*” anlayışına sahip olan Fransa’da dinî kurumlar devlet işlerinden tamamen ayrılmış iken, “*pasif laiklik*” anlayışına sahip olan Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) devlet yönetiminde dinî söylem kullanılabilir. Diğer bir deyişle, Fransız laiklik (laïcité) anlayışında devlet dinî alanı kontrol altına almaya çalışmakta ve devletin din adamlarına ve dinî kurumlara yönelik bir dışlayıcılığı söz konusudur. Ancak ABD’nin laiklik (religious freedom) anlayışında dinî çoğulculuk devletin temelini oluşturmakta ve devlet din adamlarına ve dinî kurumlara daha kapsayıcı yaklaşmaktadır (Gunn, 2004).

Gerçekten de ABD’nin laiklik anlayışında devlet dinî alanı düzenlememiş olması nedeniyle dinî hareketler devletten ceza görme ve ayrıcalıklarını kaybetme korkusu olmadan serbestçe ifade ve örgütlenme imkânına sahiptir (Erdoğan, 1995, s. 182). Nitekim daha ABD’nin Bağımsızlığının ilanı ile birlikte kilise ile devletin birbirinden ayrılmasının amacı devleti dinden korumaktan çok dini devletten korumak üzere şekillenmiştir. Buna karşılık Fransa’da Katoliklik ile monarşiye karşı laik cumhuriyetçiliğin Fransız Devrimiyle başlayan mücadelesi 1905 tarihli kilise-devlet anlaşmasıyla sonuçlanmış ve bu çerçevede vicdan ve din özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla ABD’nin tersine, dini devletin müdahalesinden korumak yerine Fransız laiklik anlayışında devleti Katolik kilisesinin nüfusundan korumak amacıyla kilise ile devlet ayrılmıştır (Martin, 2009, s. 130-31). Yine de günümüz Fransa ve ABD farklı şekillerde de olsa da laiklik anlayışını içselleştirmiş ve büyük ölçüde bu ilkelere saygı gösteren demokratik devletlerdir (Sewell, 2009, s. 122). Dahası tarihsel olarak Avrupa toplumlarındaki laiklik anlayışının şekillenmesinde devlet ile din arasındaki karşılıklı mücadele önemli rol oynamıştır. Her ne kadar günümüz Avrupa toplumlarında hala laiklik uygulamaları üzerinde tartışmalar devam etse de bu tartışmalar mevcut ilkelerin özüne değil daha çok bu ilkelerin uygulanma biçimlerine yönelik olduğu söylenebilir.

Öte yandan Avrupa dışındaki toplumlarda laiklik ilkesinin kabul edilmesi ve uygulanması toplumsal taleplerden ziyade çoğunlukla toplumsal devrim sonucunda veya elitlerin bu ilkeyi benimsemesiyle oluşmuştur. Örneğin Türkiye’de laiklik ilkesinin kabul edilmesi, 19. yüzyıldan başlayan modernleşme sürecinde dinî ve seküler elitler arasındaki çekişme sonucunda şekillenmiştir. Dahası Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte Saltanat ve Hilafet kaldırılmış, ancak yine de 1924 Anayasa’sında “*Türkiye Cumhuriyeti’nin dini, İslam’dır*” diyen ikinci madde kalmış ve laik bir devlet statüsü sağlanamamıştır. 1926’da laik bir medeni kanun kabul edilene kadar Türkiye Cumhuriyeti yarı teokratik bir rejimle laiklik arasında bir geçiş dönemi

yaşamıştır. Türkiye’de hukuksal anlamda tutarlı bir laiklik ancak 1928’de devletin dininin İslam olduğunu belirten maddenin Anayasa’dan çıkartılması ve 1937’de yapılan Anayasa değişimiyle laiklik maddesinin eklenmesiyle tamamlanmıştır (Timur, 2017, s.183). Dolayısıyla Türkiye’de laiklik ilkesinin kabul edilme süreci hiç de kolay olmamış ve toplumsal taleplerden ziyade kurucu elitlerin bu ilkeyi benimsemesiyle oluşturulmuştur. Bu çerçevede hem kelime hem de entelektüel bağlamda her ne kadar Türk laikliğinin kökeni Fransız laikliğine dayanmakta ise de Türkiye’de laiklik Fransa’dan bile daha “*dışlayıcı laiklik*” anlayışına doğru evrilmiştir. Buna karşılık tarihsel kökeni yine Fransız laikliğine dayanan Senegal’de ise tüm dinlere yönelik hoşgörüyü ön plana çıkaran daha “*pasif laiklik*” anlayışına doğru gelişmiştir.¹¹

3. Post-Sovyet Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal Rejimler ve Laiklik Anlayışları

1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarının ilk yıllarında liberal söylem çerçevesinde gelişen küresel bir “*demokratikleşme dalgası*”¹² ile karşılaşmışlardır. Diğer bir deyişle hem bağımsızlığın verdiği dinamik gelişmelerin hem de küresel demokratikleşme süreçlerinin etkisiyle bu cumhuriyetlerde çok partili siyasal hayat, sivil toplum ve muhalefetin de mevcut olduğu daha “*çoğulcu*” bir siyasal ve toplumsal ortamın belirtileri görülmüştür. Ancak çok geçmeden söz konusu demokratikleşme sürecinin Orta Asya Cumhuriyetleri başta olmak üzere bazı eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri’nde beklenildiği gibi demokratik dönüşüme yol açmadığı ileri sürülmeye başlamıştır. Bu ülkelerde bir taraftan periyodik seçimler yapılmakta olmasına rağmen hukukun üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı, ifade özgürlüğü ve mülkiyet hakları vb. özgürlüklerin sağlanamadığı “*illiberal demokrasi*”lerin (illiberal democracy) (Fareed, 1997) yükselmeye başladığı iddia edilirken, diğer taraftan da hem demokratik hem de otoriter unsurları birleştiren “*melez rejim*”lerin (hybrid regim) (Diamond, 2002) ortaya çıktığı öne sürülmeye başlanmıştır. Sonuçta Orta Asya cumhuriyetlerindeki siyasi rejimler seçimler gibi bir takım demokratik prosedürleri sürdürmelerine rağmen siyasal açıdan otoriter bir kurumsallaşma sürecine girmişlerdir (Alkan, 2012).

Gerek iç dinamikler gerekse uluslararası alandaki gelişmelerden kaynaklanan etkileşimler zamanla her Orta Asya Cumhuriyetinde farklı tipte otoriter rejimleri ortaya çıkardığı görülmektedir (Lewis, 2022, s. 73). Örneğin Freedom House’un

¹¹ Türkiye ile Senegal’in laiklik uygulamalarını karşılaştıran çalışma için bk. İngilizce: (Kuru & Stepan, 2012); Türkçe: (Kuru & Stepan, 2013).

¹² Hatta bu süreç Huntington tarafından demokratikleşmenin “*üçüncü dalga*”sı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İngilizce: (Huntington, 1991); (Huntington, 1993).

demokrasi skoruna göre günümüzde beş Orta Asya cumhuriyetinin hepsi “konsolide otoriter rejimler” olarak tanımlanmaktadır.¹³ Ancak söz konusu rejimlerin ayrıntılı derecelendirmelerine bakıldığında Türkmenistan’ın 0, Özbekistan’ın 4, Tacikistan’ın 2, Kazakistan’ın 6 ve Kırgızistan’ın 13 puana sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Kırgızistan her ne kadar 2017 yılı itibariyle “yarı-konsolide otoriter rejimler” kategorisinden “konsolide otoriter rejimler” kategorisine geçmiş olsa da diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden farklı olduğu dikkat çekmektedir. Diğer Orta Asya cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığında çok partiliğe ve muhalefete siyasal hayat içinde yer verilen tek ülke Kırgızistan’dır. Diğer bir deyişle Kırgızistan’ın bağımsızlık sonrası yaşadığı siyasal süreç diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden ayırt edilir şekilde farklı bir değişime işaret etmektedir. Bu özellik aynı zamanda Kırgızistan’ın otoriter bir kurumsallaşmaya yönelmesini de frenlemektedir (Alkan, 2012, s. 24).

Öte yandan Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın otoriterliğe meyiletmesi, petrol veya doğal gaz zenginliğine bağlı “rantiye devlet” (rentier state) olmasından kaynaklandığını ileri süren yaklaşımlar da bulunmaktadır.¹⁴ Kırgızistan ise bir taraftan komşusu olduğu bu ülkelerdeki otoriter rejimlerin etkisi altında kalmakta (Kuru, 2014, s. 422-423), diğer taraftan liderlerin yönetim tarzının da etkili olduğu farklı bir siyasal rejime doğru evirilmektedir (Karaman, 2022). Dahası Kırgız cumhurbaşkanlarının kendilerinden daha geniş yetkili diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin otoriter rejim modellerini takip etmeye çalıştıkları, ancak her girişimin kitlesel protesto ve ayaklanmalara (2005, 2010 ve 2020) neden olduğu ve bunların sonucunda cumhurbaşkanlarının görevlerinden uzaklaştırıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Kırgızistan’da otoriterlik kurumsallaşamamış ve göreceli olarak diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden daha çoğulcu ve farklı seslerin bulunduğu siyasal ve toplumsal dönüşüm süreci yaşamıştır.

Konuya siyasal rejimler ve laiklik ilişkisi bağlamında bakıldığında, günümüzde Kırgızistan hariç diğer post-Sovyet Orta Asya cumhuriyetlerinin hepsi hem otoriter hem de resmi olarak laik devletlerdir.¹⁵ Diğer bir deyişle Sovyetlerin son döneminde başlayan “din karşıtı” ve “ateist” politikaların kaldırılması ve Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte her ülkenin kendi anayasasına laiklik ilkesini veya din-devlet ayırımını yerleştirdikleri görülmektedir. Bu çerçevede bütün cumhuriyetler ibadet veya inanç

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. <https://freedomhouse.org/countries/nations-transit/scores>, (04.05.2022).

¹⁴ Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Orta Asya’dakiler olmak üzere 49 nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin neden çoğunluğu otoriterliğe meylettğini analiz eden çalışma için bk. (Kuru, 2014).

¹⁵ Kazakistan Anayasası (Madde 1/1), Kırgızistan Anayasası (Madde 1/1), Tacikistan Anayasası (Madde 1), Türkmenistan Anayasası (Madde 1), Özbekistan Anayasası (Madde 61).

özgürlüğünün garanti altına alındığını ve bireylerin kendi dinini yaşamakta ya da hiçbir dini uygulamamakta özgür olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca Orta Asya cumhuriyetlerinin anayasalarında “İslam” ülkenin resmi dini haline getirilmediği gibi, “İslam”, “Müslüman” veya “Kuran” gibi kelimelere de referans verilmemektedir (Peyrouse, 2021, s. 265). Ancak Orta Asya cumhuriyetlerindeki rejimlerin laiklik uygulamaları liberal yaklaşımı referans almamaktadır. Çünkü liberal laiklik anlayışı devletin din ve inançlar karşısında tarafsız kalmasına, din ve inançlardan herhangi birinin devlet açısından diğerlerine göre bir üstünlük taşımasına dayanmaktadır (Bezci, 2015, s. 10). Dahası gelişmiş demokrasilerde bu tarihi tecrübelerden kaynaklanan farklı laiklik anlayışları devletin tarafsızlığı ve din özgürlüğüne dayanan ortak bir kavramsal zemine doğru yönelmektedir. Bu çerçevede din özgürlüğü ve laiklik farklılıklarının bir arada barış içinde yaşamasının temin edilmesi gerektiği; farklı inanç grupları arasında saygı esasına dayalı olarak ilişkileri düzenleyici ahlaki, hukuki ve siyasal bir değer olduğu; herhangi bir inancın diğer inançlar üzerindeki tahakkümünün engellendiği ve bir inancın dinî pratiklerini yerine getirirken diğerlerinin özgürlüklerinde bir azalmaya yol açmaması gereken ahlaki değer ve hukuki ilkelerin sağlanması olarak anlaşılması gerekmektedir (Başdemir, 2009, s. 24-25).

Bu çerçevede post-Sovyet Orta Asya cumhuriyetleri her ne kadar resmi olarak laik olsalar da ülkelerindeki dinî faaliyetleri sıkı bir şekilde kontrol edebilmekte (örneğin, devletin onayladığı “*geleneksel dinler*” aracılığıyla) ve aynı zamanda din üzerinde önemli düzenlemeler ve kısıtlamalar da getirebilmektedirler (Charles, 2013, s. 5). Oysa bu devletlerin baskıcı ve din özgürlüğüne karşı politikaları çoğu zaman en az göze çarpan özellikleri arasında yer almaktadır (Mahoney, 2017, s. 559). Dahası Sovyet politikaları tarafından oluşturulan ve bazı farklılıklar olsa da her ülkede varlığını sürdüren “*geleneksel*” ve “*geleneksel olmayan*” dinler arasındaki ayrımı sürdürmektedirler. Bu çerçevede “*geleneksel*” söylemiyle Orta Asya’daki “*geleneksel Hanefi İslam*” anlayışı ve “*Rus Ortodoks Kilisesi*”nin temsil ettiği Ortodoks Hristiyanlık onaylanmaktadır. “*Rus Ortodoks Kilisesi*” Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşayan Rus azınlığın temsilcisi olarak hem Rusya ile hem de vatandaşı olduğu bu cumhuriyetlerin iktidarıyla iyi ilişkiler yürütmekte ve bunlar tarafından desteklenmektedir. “*Geleneksel Hanefi İslam*” anlayışı ise dış ülkelerin maddi ve manevi etkisinde kalmadan, Orta Asya’nın iç dinamikleri çerçevesinde süregelen dinî anlayışı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu çerçevede “*geleneksel Hanefi İslam*” anlayışı resmi olarak kabul edilebilir tek uygulama biçimi haline getirilmekte, din ve etnisite arasındaki içsel bağa vurgu yapılmakta ve bu yaklaşımın hoşgörülü, apolitik ve yerel kültürle uyumlu olduğu vurgulanmaktadır (Peyrouse, 2021, s. 264). Dahası “*geleneksel Hanefi İslam*” söylemiyle

siyasallaşmayı reddeden, “ulusal”, “yerel”, “dinî” ve “kültürel” gelenekleri teşvik eden ve yalnızca manevi kaygıları olan dinî bir uygulama kastedilmektedir. Ancak özellikle dinî çoğulculuk üzerindeki kısıtlamalara yönelik ilk taleplerin çoğu “geleneksel” dinî anlayıştaki liderlerden geldiği iddia edilse de başka nedenlerin olduğu da göz ardı edilmemelidir. Dinî çeşitliliği kontrol etme dürtüsü eski bir Sovyet zihniyetinin bir ürünü olmasının yanı sıra aynı zamanda daha geniş dinî ve politik kaygıları da yansıtmaktadır. Bunlar: yeterince anlaşılmamış dinî hareketlerin faaliyetleri hakkında kamusal endişeleri, otoriterliğe meşruiyet sağlamak için dinî “tehditlerin” siyasi manipülasyonunu ve sosyal istikrar ve ulus inşa sürecine bir tehdit olarak dinî çeşitlilik hakkındaki milliyetçi endişeleri de kapsamaktadır (Anderson, 2002). Bu çerçevede “illiberal rejimler” din ve vicdan özgürlüğünü “geleneksel olmayan” (Evanjelik Hıristiyanlardan, Yehova Şahitleri ve Tebliğ Cemaate kadar uzanan) dinî grupların etkisinden kurtulmak olarak yeniden tanımlamaktadırlar.¹⁶

Ayrıca otoriter siyasi rejimlerde iktidar halkın katılımına ve denetimine dayanmadığından, bu rejimlerde uygulanan laiklik ilkesi de devletin temel insan hak ve özgürlükleri ve özel olarak din özgürlüğünü de baskı altında tutma aracına dönüşebilmektedir. Bu çerçevede Kırgızistan hariç diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin daha çok “dışlayıcı laiklik” anlayışını sürdürdükleri söylenebilir. Buna karşılık otoriterliğin tam olarak kurumsallaştırılmadığı ve kırılabilir bir siyasi yapıya sahip olan Kırgızistan’da ise dinî durum diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden farklılık göstermektedir. Kırgızistan’daki “zayıf devlet” (weak state) yapısı din özgürlüğü olmak üzere genel olarak temel insan hak ve özgürlükleri ve düzenli seçimler gibi birtakım özgürlüklere sınırlı da olsa imkân tanımaktadır. Özellikle devletin yetersiz kaldığı durumlarda daha az maliyetli olması nedeniyle “düzensiz çoğulculuk” (uneven pluralism) durumu hem elitlerin hem de sıradan vatandaşların çıkarlarına uygun düşmektedir.¹⁷ Kırgızistan her ne kadar diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinin otoriter rejimleri gibi devletin laiklik anlayışına karşı çıkmayan ve devletle iş birliğine dayanan “geleneksel dinler”i desteklese de uygulamada pek de başarılı olamadığı söylenebilir. Gerek bağımsızlık sonrası dönemde yaşanan farklılaşma süreci gerekse devletin laik anlayışını sorgulayan “geleneksel olmayan” dinî anlayışların mevcudiyeti Kırgızistan’ın daha çoğulcu ve din özgürlüğünden yana bir devlet politikası izlemesine neden olmaktadır. Dolayısıyla diğer Orta Asya Cumhuriyetleri daha

¹⁶ Dinî alana yönelik Kazakistan ve Kırgızistan’ın devlet politikalarını inceleyen ve dinî çoğulculuğun ulusal egemenliğe karşı yıkıcı bir tehdit olarak algılandığını vurgulayan çalışma için bk. (Levy, 2018).

¹⁷ Mali ve Kırgızistan örneğinden hareketle zayıf devlet (weak state) ve düzensiz çoğulculuk (uneven pluralism) arasında ilişki kuran çalışma için bkz. (Jaimie Bleck & Igor Logvinenko, 2018).

çok “*dışlayıcı laiklik*” anlayışını sürdürebilirken, mevcut iç ve dış koşullar nedeniyle Kırgızistan’ın daha çok “*pasif laiklik*” anlayışını takip ettiği söylenebilir.

4. Kırgızistan’da Din-Devlet İlişkileri

Tarihsel olarak göçebe Kırgız kabilelerinin toplumsal yaşamında dinin (İslam’ın) etkisinin minimal düzeyde olduğu ve daha çok nominal bir dinî yaşam sürdürdükleri bilinmektedir. Kırgız kabilelerinin İslamlaşma sürecinin 18. ve 19. yüzyıllarda ancak tamamlandığı düşünülürken bu durum çok daha iyi anlaşılabilir. Kırgızistan’ın güneyi özellikle de Fergana Vadisi’nde yaşayan Kırgız kabileleri İslam diniyle daha erken dönemde tanışmışlardır. Bu vadede yaşayan Kırgız kabileleri yerleşik yaşam tarzına sahip, Türkçe ve Farsça konuşan diğer halklarla kurdukları ilişkiler çerçevesinde İslam kültüründen etkilenmiş ve göçebe yaşam tarzından yerleşik yaşam tarzına geçmeye başlamışlardır. Ancak kuzey bölgeleri, özellikle dağlık alanlarda yaşayan Kırgız kabileleri İslam dini ve kültürüyle çok daha geç dönemde tanışmışlardır. Bu bölgelerde yaşayan Kırgız kabileleri kendilerini Müslüman olarak tanımlasalar bile İslam dini ve kültürüyle ilgili bilgileri çoğu zaman yüzeysel düzeyde kalmıştır (Sıdıkov, 1990, s.37-49; Soltonoev, 2003, s. 150-152). Bu nedenle Kırgızistan’ın kuzey bölgelerinde yaşayan Kırgız kabilelerinin İslamlaşma süreci Kırgızistan’ın Rusya İmparatorluğu’nun egemenliğine girmesiyle de devam etmiştir. Kırgız kabilelerinin İslam dini ve kültürüyle tanışmalarında Rusya İmparatorluğu’nun Kırgızistan’ı işgali sonrasında Kırgızistan’a gelen ve Çin ile Çarlık arasında ticaretle uğraşan Tatarlar ile Çin’deki karmaşa nedeniyle kuzey Kırgızistan’a göç eden Uygur ve Dunganların büyük rolü olmuştur (Kozukulov, 2020, s. 182).

4.1. Din Karşıtlığından Düzenlenmemiş Dini Alana Geçiş

Çarlığın yıkılmasıyla iktidara gelen Bolşevikler Sovyetler Birliği’nin kuruluşundan itibaren içinde dinin olmadığı rasyonel bir toplum vizyonu ile hareket etmişlerdir. Bu çerçevede Sovyet yöneticilerinin ilk başlarda kullandıkları söylem, farklı halkların dinî ve milli farklılıklarına saygıya dayalı bir politika yürütüleceği izlenimi verilmişse de rejim güçlendikçe çok daha sert, totaliter uygulamalar hayata geçirilmiştir. Bir taraftan dinî kurumların kapatılması, din eğitiminin yasaklanması gibi uygulamalarla dinin işlevsizleştirilmesi yoluna gidilirken, diğer taraftan da ortaya çıkacak boşluğu doldurmak için devlet destekli “*bilimsel ateizm*” Sovyet insanına benimsetilmeye çalışılmıştır (Yaman, 2007). Sovyetler Birliği döneminde dinî örgütlere yönelik en yoğun baskı Stalin dönemindeki, 1929 tarihli “Dinî Dernekler Yasası”yla yapılmıştır. Bu yasayla dinî eğitim almak, dinî literatür üretmek ve dağıtmak, dinî faaliyetler düzenlemek ve hayır kurumları için para toplamak üstüne yasaklar getirilmiştir. Bu çerçevede Orta Asya’da dinî okullar ve dindar Müslümanların

idari görevlerde bulunmaları yasaklanmış, camileri kapatılmış veya yıkılmış ya da müzelere dönüştürülmüştür. Ayrıca 1927’de devlet kadınların başörtüsünü çıkartma kampanyası gibi geleneksel uygulamalara karşı seferberlik başlatmıştır. Ancak Sovyetler Birliği’nin 1941’de II. Dünya Savaşı’na girmesiyle her ne kadar din karşıtı propaganda tamamen sona ermesede Stalin’i savaşa destek sağlamak için dinî gruplarla uzlaştırıcı önlemler almaya yöneltmiştir. Ortodoks kilisesinin bir patrik seçebilmesine, merkezi bir idari yapı oluşturmasına, dinî kurumların yeniden açılmasına ve dinî literatürün basılmasına izin verilmiştir. Bu çerçevede Ekim 1943’te Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi (SADUM)¹⁸ kurulmuştur. Merkezi Taşkent’te bulunan SADUM 1943-1991 yılları arasında Orta Asya’da İslam’ın tek resmi temsilcisi olmuştur. Bu kurum aracılığıyla Sovyetler Birliği’ndeki Müslümanlar, akademiler açabilmiş, dinî yayınlar basabilmiş ve bazı gruplar Mekke’ye hac için izin alabilmişlerdir. Stalin’in 1953’te ölümüyle birlikte Kruşçev yönetiminde din özgürlüğü ve din karşıtı faaliyetler hakkında çelişkili bir tutum sergilenmiştir. 1964’ten 1985’e kadarki Brejnev yönetiminde ise “böl ve yönet” politikası ağırlık kazanırken, kısa süren Andropov (1982-1984) ve Çernenko (1984-1985) yönetimlerindeyse Sovyet sistemini reforme etmeyi amaçlayan bir dizi başarısız girişim izlenmiştir.¹⁹

Sovyetler Birliği’nde Gorbaçov’un başlattığı “*perestroika*” (yeniden yapılanma) ve “*glasnost*” (açıklık) politikalarıyla diğer alanlarda olduğu gibi dinî alanda da liberalleşme sürecine girilmiştir. Gorbaçov “*glasnost*” ve “*perestroika*” politikalarına toplumsal destek çekebilmek için devlet-din ilişkilerini de normalleştirmeye çalışmıştır. Yetmiş yıllık toplumun zorla sekülerleştirilmesi şeklindeki Sovyet “*toplum mühendisliği*” (social engineering) projesi de değiştirilmiştir. 1990’a kadar Sovyet yönetimince zaman zaman artan veya azalan ancak yine de sistematik olarak devam eden “ateizm propagandası” politikası sonlandırılmıştır. Diğer bir deyişle 1990 tarihli “Dinî Örgütler Yasası”yla dinî kuruluşlara tam statü sağlanmış, devlet okullarında normal ders saatlerinden sonra din eğitimine izin verilmiş, kilisenin mülk sahipliği onaylanmış, ibadet özgürlüğü garantilenmiş, dinî inanca yönelik ayrımcılık (hükümet müdahalesi) yasaklanmış ve devlet destekli ateizm reddedilmiştir (Charles, 2013, s. 7-8). Bu çerçevede her Orta Asya cumhuriyetinin Dinî İdareleri

¹⁸ Rusçası “Duhovnoe upravlenie musulman Sredney Azii i Kazakistan” (SADUM) olan bu idare Sovyetlerin Orta Asyalı halklardan destek alabilmek üzere 1943’te (İkinci Dünya Savaşı sırasında) kurulmuştur. SADUM daha sonra İslam ülkeleri ile olan ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi sürecinde Sovyetlerin bir taraftan İslam ülkelerine diğer taraftan kendi Müslüman nüfuzu üzerinde “sempatik” görünme stratejisi olarak işlev gören kurum olmuştur.

¹⁹ Sovyet yönetiminin toplumun dinî inançları ortadan kaldırmak için aldığı önlemleri Tacikistan örneğinde detaylı olarak inceleyen çalışma için bk. (Thibault, 2015).

(*kaziyat*) daha önce merkezi Taşkent'te bulunan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi'nden ayrılarak kendi ülkelerine bağlı bağımsız "Müftiyat" olarak kurulmaya başlanmıştır. Kırgızistan'da 1991 yılında "Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi (diğer bir adıyla Müftiyat) kurulmuştur.²⁰ Ancak Gorbaçov'un ülkenin karşılaştığı ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunları çözmeye yönelik reform girişimleri başarısızlığa uğramış ve ülkenin dağılmasıyla son bulmuştur.

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da Akayev yönetimi devlet ile din işlerini karıştırmamaya ve ülkenin demokratikleşme sürecine paralel olarak çoğulcu ve liberal bir din politikası yürütmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Kırgız Cumhuriyeti Cogorku Keneşi (Parlamentosu) tarafından 16 Aralık 1991 tarihinde "İnanç Özgürlüğü ile Dinî Kuruluşlar Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Bu kanunla din ve vicdan özgürlüğü konusunda birtakım özgürlükler sağlanmasının yanında, dinî kuruluşların faaliyetleri ile ilgili yasal ilişkiler düzenlenmiştir.²¹ Bu çerçevede Kırgızistan din-devlet ilişkilerini belirlemede liberal yaklaşımla çoğulcu bir politikayı sürdürmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bağımsızlığın ilk yıllarına çeşitli dinlerin, dinî grupların, cemaatlerin ve tarikatların Kırgızistan'a gelerek serbest faaliyet yürütebilmeleri ve Kırgızistan'da dinî alanın farklılaşma süreci eşlik etmiştir. Diğere bir deyişle, Kırgızistan'da Akayev'in izlediği liberal politika çerçevesinde dinî örgütler serbest faaliyet yürütebilmişler ve devlet dinî alana müdahale etmemiştir. Kırgızistan laik bir devlet olarak herhangi bir dini veya inancı desteklemediği gibi bütün din ve inançlara "eşit" uzaklıkta durmaya ve "liberal" bir politika izlemeye çalışmıştır. Bu çerçevede Kırgızistan'a Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Kore gibi ülkelerden çeşitli Hıristiyan kiliselerine mensup Evanjelist misyonerler ve Protestan mezhepleri gelmiş ve aktif rol oynamışlardır. Ancak 2000'li yıllarla birlikte Hıristiyan misyonerler hem halk nezdindeki baskılar hem de hükümetin kısmen müdahaleleri nedeniyle etkinliğini kaybetmeye başlamıştır.

Öte yandan bağımsızlıkla birlikte Kırgızistan'da cami ve dinî okulların sayıları hızla artmaya başlamış ve özellikle Suudi Arabistan, Türkiye ve Hint Alt Kıtası'ndan gelen dinî etkilerle ülkede İslami canlanma yaşanmıştır. Kırgızistan'da diğere dinlerde olduğu gibi İslam ülkelerinden gelen dinî kurum, örgüt ve cemaatlerin faaliyetleriyle Kırgız toplumu içerisinde İslam dini etkinlik kurmaya başlamıştır. 1990 yılında Kırgızistan genelinde toplam 39 cami varken,

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Kırgızcası "Kırgızistan musulmandarının din başkarmalığı" (Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi), resmî websaytı <https://muftiyat.kg/%d0%bc%d1%83%d1%84%d1%82%d0%b8%d1%8f%d1%82%d1%82%d1%8b%d0%bd%d1%82%d0%b0%d1%80%d1%8b%d1%85%d1%8b/>, (10.05.2022).

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/891?cl=ru-ru>, (04.05.2022).

günümüzde (2022) resmi kayıtlara göre 2968 cami, merkez, vakıf veya dernekler bulunmaktadır.²² Ayrıca resmi olarak kayıt olmadan faaliyet yürüten örgütlerin de var olduğu iddia edilmektedir. Örneğin resmi olarak kayıtlı olmayan Tebliğ Cemaati gibi örgütler Kırgız toplumunda İslam dininin etkisini yaygınlaşması ve halk nezdinde “*dinî ritüelleri uygulayan vatandaşların artması*” sürecinde önemli rol oynamakta ve bağımsızlığın ilk yıllarına göre günümüzde Kırgız toplumunun yaşamında İslam dininin rolü artmaktadır. Bu nedenle Kırgızistan’da “*geleneksel Hanefi İslam*” anlayışı ve bu anlayışın mensupları gün geçtikçe güç kaybettiği söylenebilir.

Bağımsızlık sonrası dönemde Kırgızistan dışından gelerek aktif faaliyet yürütmeye başlayan çeşitli dinî örgütler ülkenin sadece dinî alanında değil ekonomik sosyal ve siyasi yaşamında da etkili olmaya başladığı görülmektedir. Kırgızistan’daki yeniden İslamlaşma sürecinde, Sovyetler Birliği’nin çöküşünün ardından yaşanan kaos, işsizlik, yoksulluk ve ahlaki hayal kırıklığının önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Kırgızistan’ın ilk Cumhurbaşkanı Akayev’in belirttiği gibi bağımsızlık sonrasında “*yirminci yüzyılın en büyük sosyal, politik ve ekonomik dönüşümü*” yaşanmıştır ve toplum, Kırgızistan’daki yetmiş yıllık Sovyet sosyalizminde uygulanan kuralların, normların ve inançların artık uygulanmadığı yeni bir gerçeklikle yüzleşmek zorunda kalmıştır (Engvall, 2020, s. 14).

4.2. Dinî Alanı Düzenleme Girişimleri

Kırgızistan’da ilk kez dinî alanı düzenlemek amacıyla 1996 yılında “Din İşleri Devlet Komisyonu” kurulmuştur. Komisyon faaliyet alanını “*dinî alanda devlet politikasının geliştirilmesi ve uygulanması üzerinde çalışan ve bu konularda diğer devlet organlarının faaliyetlerini koordine eden merkezi organ*” olarak tanımlamaktadır.²³ Ancak yine de Kırgızistan, 6 Mayıs 2006 tarihli “Kırgız Cumhuriyeti’nin Dinî Alanda Devlet Politikası Konsepti (Stratejisi)” kabul edilene kadar din-devlet ilişkilerini liberal prensipler çerçevesinde sürdürmeye devam etmiştir. Bu çerçevede Kırgızistan yönetimi bağımsızlığının ilk yıllarında dinî alana yönelik çoğulcu ve liberal bir politika izlemeye çalışmıştır. Ancak sonraki yıllarda dinî alanda devletin düzenleyici yetkilerinin güçlendirilmesi, dinî konulara yönelik devletin daha az tarafsız olması ve dinî alanda devletin daha proaktif bir yaklaşım benimsemesi gibi gelişmeler eşlik etmiştir.

İlk olarak, Kırgızistan’ın dinî alana yönelik politikalarında “*geleneksel*” ve “*geleneksel olmayan*” dinler ayrımı belirginleşmeye başlamıştır. Bu çerçevede

²² Ayrıntılı bilgi için bk. http://religion.gov.kg/ky/religion_organization/registered/muslim, (19.05.2022).

²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Komissiyanın Negizdeliş Tarihi, (Komisyonun Kuruluş Tarihi) <http://religion.gov.kg/ky/comission/history>, (04.04.2021).

“*geleneksel Hanefi İslam*” anlayışı ile “*Rus Ortodoks Kilisesi*” mensuplarına Kırgız devletinin gelişimi üzerindeki tarihsel etkileri nedeniyle öncelik verilmiştir. Dahası Kırgızistan yönetimi ülkedeki dış kaynaklı Selefi hareketlerin etkisini kesmek ve toplumun bütünlüğünü sağlamak amacıyla Hanefiliğin gelenek ve ilkelerini geliştirme ve koruma görevini üstlenmiştir.

İkinci olarak, Kırgızistan yönetimi dinî kurumları daha iyi kontrol etmek, izlemek ve aynı zamanda onlarla daha yakın iş birliği yapmak amacıyla ülkedeki başlıca dinî kurumlara, Müftiyat’a (sözde bağımsız) ve Devlet Din İşleri Komisyonu’na talimatlar vermeye başlamıştır. Böylece esasen dinî aşırılığı önleme gerekçesiyle devlet dinî kurumların faaliyetlerine müdahale etmiştir. Bu çerçevede Kırgızistan’da 31 Aralık 2008 tarihli “İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kuruluşlar Hakkında Kanun” kabul edilmiştir. Bu Kanunun amacı Hizb-ut-Tahrir gibi küresel İslamcı hareketleri yasaklamak ve benzer aşırılık yanlısı yabancı dinî kuruluşların faaliyetlerini kısıtlamak olmuştur (Engvall, 2020, s. 7).

Kırgızistan’da 2014 yılında dinî alanın düzenlenmesini amaçlayan yeni strateji belirlenmiş ve Müftiyatın da desteğiyle “*geleneksel Hanefi/Maturidi İslam*”²⁴ anlayışına dayanan “2014-2020 Yıllara Yönelik Kırgız Cumhuriyeti’nin Dinî Alanda Devlet Politikası Konsepti (Stratejisi)” 14 Kasım 2014 tarihinde kabul edilmiştir.²⁵ Bu Stratejide bağımsızlıktan günümüze kadar Kırgızistan’da yürütülen din-devlet ilişkileri ve devletin dinî alana yönelik yürüttüğü politika yetersiz olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. Bu strateji çerçevesinde devlet dinî alana yönelik yürüteceği beş yıllık stratejisini belirlemiştir. Buna göre, toplumu bölücü faaliyetlerinin yanı sıra ülkenin toprak bütünlüğüne, devletin kurumlarına, siyasi ve ekonomik istikrarına ve bağımsızlığına zarar veren her türlü dini örgüt, vakıf ve cemaatin dinî amaçlı çatışmalara dönüşebilecek çalışmalarının önlenmesi amaçlanmıştır. Özellikle, İslami kimlikle faaliyet yürüten örgüt ve cemaatlerin çalışmalarının izlenmesi ve dinî eğitim kurumlarının müfredatlarının gözden geçirilmesi öncelikli konular arasında yer almıştır. Bu çerçevede devlet “*geleneksel Hanefi/Maturidi*” anlayışını onaylamış ve bu anlayışa dayanan Müftiyat ile iş birliğini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede 2014 yılında ülkenin manevi ve dinî kültürün geliştirilmesinde aktif yer almak, vatandaşların manevi ve entelektüel potansiyelini artırmaya yönelik girişimleri desteklemek ve dinler arası uyum ve hoşgörüyü güçlendirmek

²⁴ Daha önceki Kırgız Cumhuriyeti’nin Dini Alanında Devlet Politikası Üzerine Konsepti (Stratejisi)’nde “geleneksel dinler”den kastedilen “geleneksel Hanefi İslam” anlayışını ifade ederken, 2014 tarihli “2014-2020 Yılları İçin Kırgız Cumhuriyeti’nin Dini Alanda Devlet Politikası Konsepti (Stratejisi)”nde ise “*geleneksel Hanefi/Maturidi İslam*” anlayışını içerecek şekilde detaylandırılmıştır.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294>, (04.05.2022).

amacıyla devlet destekli faaliyet yürüten “İyman” Dinî Kültürü Geliştirme Vakfı kurulmuştur.²⁶

Ayrıca 28-29 Eylül 2017 tarihinde dönemin Din İşleri Komisyonu tarafından Kırgızistan’da “Modern Laik Devlette İslam” konulu Uluslararası Konferans düzenlenmiştir. Konferansta İslam’ın siyasallaşmasının, radikalleşmenin önlenmesi, ulusal kimliğin korunması, din-devlet ilişkilerinde örnek uygulamalar başlıca tartışma konularını oluşturmuştur. Konferansın açılış konuşmasını yapan dönemin Cumhurbaşkanı Atambayev, bağımsızlık yıllarıyla birlikte Kırgızistan’da İslam’ın etkisinin arttığını, yerel halkın anlayışına uymayan anlayışların ülkeye gelmesi sonucu halk arasında kutuplaşmalara yol açtığını ve özellikle de ulusal gelenekleri inkâr eden eğilimlerin görülmeye başladığını vurgulamıştır. Bu çerçevede Atambayev diğer Müslüman ülkelerin yaşam tarzı, gelenekleri ve kıyafetlerinin din kisvesi altında empoze edildiğini de kaydetmiştir.²⁷ Aynı konferansın devamı olarak 15-16 Kasım 2018 tarihinde “II. Uluslararası Modern Laik Devlette İslam” Konferansı” düzenlenmiştir. Söz konusu Konferansta dönemin Cumhurbaşkanı Ceenbekov, bundan sonra devletin dinî konulara daha fazla dikkat edeceğini vurgulamıştır. Bu çerçevede temel sorunun devletin ilkeleri ve anayasal normlara uyulması olduğunu, ülkede var olan tüm dinlere eşit davranılması ve diğer dinlere mensup Kırgızistan vatandaşlarının haklarına eşit derecede saygı gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁸ Yine bu konferanslar dizisinin devamı olarak 21 Kasım 2019 tarihinde “III. Uluslararası Konferans: İslam ve Ortodoksluk-Barış Dinleri” başlığı altında düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı Ceenbekov Konferansın açılış konuşmasında İslam ve Ortodoksluğun ülkenin manevi mirası olduğunu, aynı zamanda barış ve karşılıklı saygı içinde birlikte yaşamının en güzel örneği olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kırgızistan toplumunda dinler arası barış ve uyumun korunması ve güçlendirilmesinin, çeşitli aşırılıkçı ve radikal hareketlere karşı etkin direniş için koşullar yaratacağını ifade etmiştir.²⁹

---

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/21186>, (10.05.2022).

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. “İslam azırcı svettik mamlekette” el aralık konferentsiyasının bayandamalar cıynagı (“Modern Laik Devlette İslam” Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı) Bişkek: 28-29 Eylül 2017. <http://religion.gov.kg/storage/uploads/file/0a72f749cee4adac74b5875a66779d6de36ad909.pdf>, (09.05.2022).

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. “İslam azırcı svettik mamlekette” II-el aralık konferentsiyasının bayandamalar cıynagı (II. “Modern Laik Devlette İslam” Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı) Bişkek: 15-16 Kasım 2018. <http://religion.gov.kg/storage/uploads/file/2018.pdf>, (09.05.2022).

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Emne için islam cana pravoslav Hristiyan dini? (Neden İslam ve Ortodoks Hristiyan Dini?), <https://kyrgyz.news/?p=10377>, (09.05.2022).

14 Kasım 2014 tarihli Stratejinin devamı niteliğinde olan ve dinî alanda başlatılan çalışmalara katkıda bulunmayı amaçlayan “2021-2026 Yılları İçin Kırgız Cumhuriyeti’nin Dinî Alanda Devlet Politikası Konsepti (Stratejisi)” 30 Eylül 2021 tarihinde kabul edilmiştir.³⁰ Söz konusu stratejinin öncelikli alanları olarak, devletin laik ve yasal temellerinin güçlendirilmesi; devlet-din ilişkileri arasındaki potansiyelin güçlendirilmesi ve iş birliğinin genişletilmesi; din ve din eğitimi sisteminin iyileştirilmesi; dinî alanda bilişim ve eğitim politikası; dinî gerekçelerle çatışmaların önlenmesi gibi konular belirlenmiştir.

Sonuçta Kırgızistan’da devletin dinî alanı düzenleme girişimleri üç noktaya odaklanmaktadır: geleneksel dinlerin desteklenmesi; devletin dinî kurumların faaliyetlerine müdahalesi, dinî aşırılığın önlenmesi. Dinî alandan sorumlu devlet organları dinî örgütlerle ilişki kurmak ve diyalogu geliştirmek yerine çoğu zaman onları izleme ve kontrol etmeye odaklanmaktadır. Ancak yine de komşu Orta Asya cumhuriyetleriyle karşılaştırıldığında Kırgızistan’daki devletin zayıf idari kapasitesi, dinî alanda polislik önlemlerini daha az uygulanabilir kılmaktadır. Bu nedenle Kırgızistan’da bir dereceye kadar daha çoğulcu bir dinî alan varlığını sürdürmektedir (Engvall, 2020, s. 39-40).

5. Kırgızistan’da Laiklik Tartışmaları

1990’ların başında Kırgızistan’da İslam, Rus Ortodoks Kilisesi, Adventist ve Katolik olmak üzere yalnızca dört alanda faaliyet gösteren dinî kuruluş vardı. Ancak günümüzde Kırgızistan’da çok çeşitli dinî kuruluş ve dernek faaliyet yürütmektedir. Mayıs 2022 yılı itibarıyla Din İşleri Devlet Komisyonu’nda 3.385 dinî kuruluş veya dernek kayıtlı bulunmaktadır. Bunların 2968 İslami, 402’si Hristiyan, 12’si Bahai, 1’i Yahudi, 1’i Budist dinî topluluklardır.³¹ Bağımsızlık sonrasında Kırgızistan’a Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Kore gibi ülkelerden gelen çeşitli Hristiyan kiliselerine mensup Evanjelist ve diğer Protestan mezhepler ile Bahai, Yahudi ve Budist dinî toplulukların mensupları ülkenin laik anlayışına karşı ya nötr kalmakta veya en azından karşı çıkmamaktadırlar.

Yine Kırgızistan’daki Ortodoks Rus Kilisesi de “*geleneksel dinler*” kategorisinde değerlendirilmektedir ve mensubu olan Rus kökenli vatandaşlar da devlet ile iş birliği içindedir. Ancak Kırgızistan’da faaliyet sürdüren İslami dernek ve cemaatlerde durum çok farklılaşmaktadır. Özellikle bağımsızlık sonrası Kırgızistan’a gelerek faaliyet yürütmeye başlayan İslami dernek ve cemaatlerin bazılarının devletin laiklik anlayışına karşı oldukları görülmektedir. Bu dernek ve

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430711>, (04.05.2022).

³¹ Kırgızistan’daki her cami veya kilise dernek statüsünde Din İşleri Devlet Komisyonu’na kaydolmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. http://religion.gov.kg/ky/religion_organization/registered/all, (04.05.2022).

cemaatlerin desteklediği siyasi liderler de zaman zaman laiklik karşıtı söylem ve girişimlerle kamuoyunda yer almaktadır. Örneğin 7 Nisan 2010 Devrimi ile Bakiyev’in devrilip yerine yönetimi devralan Geçici Hükümet, yeni Anayasa çalışmalarını yürütmek üzere Ömürbek Tekebayev başkanlığında 75 kişiden oluşan bir komisyon kurdurduğunda, komisyonun Anayasa yazım sürecinde bazı üyeleri tarafından Anayasadaki “*laiklik*” ilkesinin kaldırılması önerilmiş ve oyçokluğuyla kaldırılmıştır. Ne var ki durumun ciddiyetini anlayan bazı sivil toplum kuruluşlarının girişimleri sonucunda ertesi gün tekrar “*laiklik*” ilkesi oylamaya sunulmuş ve Anayasaya laiklik ilkesi çok az oy farkıyla tekrar eklenebilmiştir (Kozukulov, 2015, s. 205; 2017, s. 93).

Aslında günümüz Kırgızistan toplumunun İslam dinine yönelik yaklaşımları genel olarak üç ana tutumda sınıflandırılabilir: İlk olarak, ağırlıklı kısmı Bişkek’te yaşayan ve devletin “*laik*” tutumunu savunan, siyasi, ekonomik ve entelektüel bir elit mevcuttur. Bir zamanlar baskın olan bu grup gün geçtikçe güç kaybetmektedir. İkinci olarak, ulusal kimliğin bir parçası olarak giderek “*geleneksel Hanefi/Maturidi İslam anlayışı*” ile “*Kırgız milliyetçiliği*”ni harmanlayarak benimseyenler mevcuttur. Üçüncü olarak, Kırgızistan’daki Müslümanlara daha muhafazakâr İslami yorumları kabul ettirmeye çalışan “*radikal İslami akımlar*” bulunmaktadır (Engvall, 2020, s.8-9). Bunlardan birinci ve üçüncü yaklaşımın taraftarları arasında karşılıklı suçlamalarla devam eden bir zıtlık bulunmaktadır. Bazı uzmanlar söz konusu durumun “*Kırgız toplumunda dinî ve laiklik taraftarlarını radikalleştirildiğini*” iddia etmektedirler (Djuraev, 2018).

Kırgız toplumunda devletin “*laik*” tutumunu savunan laiklik taraftarları ülkedeki İslami eğilimin artmasından ve İslami kimliğin yükselişinden rahatsız olmaktadır. Diğer bir deyişle laiklik taraftarları toplumun değerlerinin oluşumunda din adamları ve dinî kurumların ağırlıklarının artmasından şikâyet etmektedirler. Bu durum laiklik taraftarlarını radikal çağrılara ve karşılaştırmalara itmektedir. Örneğin, laik okullar ile camiler ve medreseler, özgürlük ile din arasında antagonizm kurulmakta; ayrıca din, cehalet ve hoşgörüsüzlük, hatta aşırılık ile eşitlenmektedir. Aslında İslami eğilimin artmasını aşırıcılık ve radikalleşme olarak anlayıp diğer olumsuz fenomenlerle karşılaştırılması, laiklik taraftarlarının ülkedeki dinî durumu görememelerinden kaynaklanmaktadır. Her halükârda, siyasette laik ilkelerin gözetilmesi, laiklerin din ile aşırılık arasında net bir ayırım yapma konusundaki isteksizliği nedeniyle karmaşıklaşmaktadır. Kırgızistan’da dine ve dolayısıyla İslam’ın uygulanmasına yönelik ilginin artmaya devam edeceği düşünüldüğünde laiklik taraftarlarının bu yaklaşımları hoşgörü ve karşılıklı anlayış arayışını sekteye uğratmakta ve antagonizmanın gelişmesine yol açmaktadır (Djuraev, 2018).

Öte yandan Kırgızistan'daki İslami dernek ve cemaatlerin faaliyetlerinden etkilenerek dinî hassasiyeti yükselenler kendi inandığı dogmalarını dayatmayı doğal karşılamaktadır. Diğer bir deyişle onlar açısından hakikat tek ve bunu tartışmak veya müzakere etmek düşünülemez. İslami kimliğin yükselişi ve dine yönelik ilginin artışı, yozlaşmakta olan laik sistemin adalet getirmeyeceği algısına bağlanabilir. Özellikle devletin zayıf durumundan doğan boşluğu çoğu uluslararası maddi ve manevi destekle çalışmalarını sürdüren dinî (İslami) dernek ve cemaatler doldurmaktadır. Sıradan insanlar bu kurumların faaliyetlerini takdir etmektedirler. Bununla birlikte bu kuruluşların bazıları Selefi anlayışını yaymaktadırlar ve bazılarının finansman kaynakları belirsizdir. Özellikle devlet politikalarından memnun olmayan bazı şehirli gençler de radikal İslam'a sarılmaktadırlar (International Crisis Group, 2016, s. 6-7).

Sonuçta her iki taraf birbirlerine karşı güvensizlik duygusu beslemekte ve karşılıklı suçlamalarla tartışmalar devam etmektedir. Güvenilir devlet ve ekonomik beklentilerinin olmaması nedeniyle dinde yerini bulan vatandaşların sayısı her geçen gün artmaktadır. Böylece Sovyet sonrası Kırgızistan'ın siyasal ve kamusal yaşamında din (İslam) önemli bir faktör haline gelmektedir. 2000'li yıllardan itibaren Kırgızistan'daki İslami dernek ve cemaatlerin sayısı ikiye katlanmış ve halka hizmet sunmada önemli rol oynamaya başlamıştır. Ayrıca bu dernek ve cemaatler aracılığıyla İslam'ın çeşitli mezhep ve yaklaşımları yayılmaktadır. Bazıları hoşgörüyü teşvik ederken, diğerleri farklı bir yaklaşım benimsemektedirler. Bu tür dernek ve cemaatler devletin zayıflığını ve yolsuzluğun bıraktığı boşlukları doldurmakta, dinî ve sosyal meselelere müdahale etmektedirler. Ancak bu kuruluşların çok azı politik olmasına rağmen derinleşen istikrarsızlık ve artan dinî radikalleşme, İslam ve siyaset arasında büyüyen bir çatışmaya yol açmaktadır. Her ne kadar etnik kökeni Kırgız olanların çoğu dini ulusal kimliğin bir parçası olarak görürse de ekonomik ve sosyal olarak korumasız ve devletten umutsuz bazı Kırgızlar arasında radikal İslami hareketler popüler hale gelmektedir. Bu tür hareketler ülkeye yurt dışından gelmekte veya yurt dışından finanse edilmektedir. Bu durum özellikle toplumla daha az etkileşimde olan Özbek asıllı Kırgızistan vatandaşları için de geçerlidir. Dolayısıyla sorun siyasal İslam'ın bir biçiminin büyümesi değil, daha çok toplumun belirli kesimlerinin kökenlerini dinle ilişkilendirmesidir. Bu da siyasette bir boşluk yaratmaktadır. Devlet kurumlarının yetersiz kaldığı durumlarda vatandaşlar dine sarılmaktadırlar. Bu, İslam'ın radikal biçimlerinin ve bazı durumlarda şiddeti teşvik eden aşırılıkçı hareketlerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (International Crisis Group, 2016, s. 1-2).

Kırgızistan Anayasasında *“dinî ve etnik temelde siyasi partilerin oluşturulması, dinî derneklerin siyasi amaçlar gözetmesi”* yasaklanmasına

(Madde 8/3) rağmen zamanla bu durumun değişmekte olduğu görülmektedir. Ayrıca Anayasada “hiçbir din devlet dini veya zorunlu din olarak kabul edilemez” (Madde 9/1), “din ve tüm dinî kültler devletten ayrılmıştır” (Madde 9/2 ve “dinî derneklerin, din ve tarikat görevlilerinin kamu organlarının faaliyetlerine müdahalesi yasaktır” hükümleri yer almaktadır.³² Ancak her ne kadar Kırgızistan’da dinî kuruluşların devlet yönetimine müdahale etmeleri yasaklanmış olsa da din (İslam), siyasette giderek daha güçlü bir faktör haline gelmektedir. Toplum daha dindar hale geldikçe din (İslam) politikacılar için önemli bir meşruiyet kaynağına dönüşmektedir (Engvall, 2020, s. 9). Örneğin her ne kadar partisinin “dinî ve geleneksel” değerlere bağlı olduğunu ve aynı zamanda dinî bir gündeme sahip olmadığını ısrar etmesine rağmen Kırgızistan’da siyasal İslam söylemleriyle tanınan gazeteci Mıktıbek Arstanbek’in Aralık 2021 tarihinde kurduğu “Nur Partisi”nin kamuoyunda tartışmalara neden olduğu görülmektedir (Nadjibulla, 02.02.2021). Nitekim Kırgızistan’da İslam’ın giderek siyasallaştırılmasına yönelik girişimlerin olduğunu ve çoğunlukla siyasi elitler tarafından İslam’ın siyasi çıkarları için bir araç olarak kullanılmaya başladığı iddia edilmektedir. Bu çerçevede siyasi elitler seçimlerde dinî (İslami) retoriği yaygın olarak kullanmakta, dinî dernek ve okulları ziyaret etmekte, yasama sürecinde din adamlarının tavsiyeleri doğrultusunda kanunlar çıkarmaya çalışmakta, önemli sosyo-politik konularda din adamlarının aktif katılımı sağlanmakta ve sonuçta kendilerini daha dindar olarak göstermeye çalışmaktadırlar (Omorov, 2020).

Günümüz Kırgızistan toplumunda dinî hoşgörü kültürü toplum düzeyinde yaygınlaşmamakta ve yerel düzeyde sürekli anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. Özellikle din değiştirerek İslam’dan çıkan vatandaşlara yönelik Kırgız toplumunda olumsuz bir algı ve bu vatandaşlara yönelik toplumsal baskı bulunmaktadır. İslam’dan başka dine geçen vatandaşlar kendi inançlarını yaymada engellerle karşılaşmakta, hatta bu vatandaşların ölümleri halinde Müslüman mezarlığına gömülmesine karşı çıkmaktadır. Örneğin Kırgızistan’ın Calal-Abad İline bağlı Ala-Buka ilçesinde yaşayan ve din değiştiren yaşlı bir kadının defin sürecinde sorunlar yaşanmıştır. İlçe vatandaşları din değiştiren birisinin Müslüman mezarlığına defnedilemeyeceğini belirterek karşı çıkmışlar, defnedilmiş olan cenazeyi tekrar tekrar yerinden çıkarmışlar ve en sonunda cenaze polislerin yardımıyla, kimsenin bilmediği bir yere defnedilmiştir (Kalmatov, 19.10.2016). Yine Kırgızistan’da farklı inançlara sahip gençler arasındaki eğilimleri ve bu gençler arasındaki hoşgörü düzeyini belirlemek için

---

³² Kırgız Respublikasının Konstitusiyası (Kırgız Cumhuriyeti Anayasası). Ayrıntılı bilgi için bk. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg>, (04.05.2022).

araştırma yürüten International Alert Örgütünün raporuna göre, özellikle tek etnikli ve genellikle kırsal bölgelerde dinî hoşgörüsüzlük düzeyi çok-etnikli bölgelere göre daha yüksektir. Ancak Karakol şehri gibi çok çeşitli etkin gruplardan insanların bir arada yaşadığı yerlerde de çatışmalar çıkabilmektedir. Genellikle din değiştiren insanlara yönelik tek etnikli ve kırsal bölgelerde yaşayanlar daha hoşgörüsüz davranmaktadır. Örneğin din değiştiren ve çeşitli Protestan cemaatlerine üye olanlar ile İslam dinini nominal düzeyde uygulayan sıradan vatandaşlar arasında sürekli çatışmalar çıkmaktadır.³³

Ayrıca günümüz Kırgızistan'ında "laiklik" ilkesi hem devlet organları hem de toplumun bazı kesimleri tarafından farklı şekillerde anlaşılmaktadır. Kırgızistan'da bazı resmi makamlar, politikacılar ve toplumun belirli bir kesimi "laiklik" ilkesini Sovyetlerin din karşıtı "laiklik" anlayışına gönderme yaparak anlamakta ve bu noktadan hareketle yoğun bir şekilde eleştirmektedir. Özellikle dinî hassasiyeti yüksek olan vatandaşlar arasında bu anlayışın daha da baskın olduğu görülmektedir. Buna rağmen yetkili devlet organları ise "laiklik" ilkesini dinî kuruluşların devlet işlerine karışmaması olarak anlamaktadır (Kırgız Cumhuriyeti Devlet Din İşleri Komisyonu, 2016, s. 35-37). Bütün bunlar aslında Kırgız toplumunda "laiklik" ilkesini farklı şekillerde anlaşıldığını göstermektedir. Ayrıca Kırgızistan'da devlet okullarına başörtü ile gelme, devlet kurumlarında ibadethanelerin bulunması, cami ve medreselerin devlet tarafından desteklenmesi gibi uygulamaların devletin laiklik anlayışına uygunluğu konularında zaman zaman kamuoyunda tartışmalar yer almaktadır. Ancak bu tür olayların kamuoyuna yansımaları ve tartışılması bile Kırgızistan'da göreceli olarak daha açık ve çoğulcu bir toplumun olduğunu göstermektedir. Diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde bu tür olaylar yaşanırsa genellikle kamuoyuna yansımadan kapatılmaktadır (Sagındık Kızı, 02.12.2018).

Sonuç

Bağımsızlığından bu yana diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden farklı bir siyasal ve toplumsal dönüşüm süreci yaşamış olan Kırgızistan'ın günümüzde nispeten daha "açık" ve "çoğulcu" bir toplumsal yapıya sahip olduğu söylenebilir. Dahası muhalefetin faaliyetleri, siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşlarının etkinliği gibi unsurlar Kırgızistan'ı diğer komşu Orta Asya cumhuriyetlerinden farklı kılmaktadır. Kırgız toplumsal yapısındaki bu farklılıklar dinî alanda da görülmekte ve Kırgızistan'da din-devlet ilişkileri bu gelişmeler çerçevesinde şekillenmektedir. Bu çerçevede Kırgızistan'da dinî alan çok yönlü, dinamik ve

---

³³ Burada nominal Müslümanlardan kastedilen kendilerini köken, kültür veya etnik grup olarak İslam'ın taraftarı olarak gören, ancak herhangi bir din kuralına bağlı olmayan sıradan bireylerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. (International Alert, 2020, s. 141).

sürekli değişen bir durum sergilemektedir. Dolayısıyla Kırgızistan yönetiminin ülkede giderek farklılaşan ve değişen dinî durumla yüzleşerek, buna uygun bir devlet politikası izlemeye doğru yöneldiği söylenebilir. Diğer bir deyişle Kırgızistan’da devlet ister istemez dinî alanda daha çoğulcu politika izlemek, dinî alana daha az müdahaleci olmak ve “pasif laiklik” anlayışına daha uygun politikalar uygulamak durumunda kalmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın başında öne sürülen *“Kırgızistan toplumunun bağımsızlıktan günümüze farklılaşan dini anlayışı ve dinamik dini yapısı, devleti daha pasif bir laiklik anlayışını sürdürmeye yönelttiği”* hipotezinin doğrulandığı söylenebilir.

Ancak buna rağmen diğer Orta Asya cumhuriyetlerindeki gibi Kırgızistan’da da dinî alanda otoriter politikalar yürütülmesini ve laiklik ilkesini katı ve esnek olmayan bir kavram olarak algılayıp, “dışlayıcı laiklik” uygulaması talep eden kesimlerin olduğu da bir gerçektir. Kırgızistan toplumunda dine (İslam’a) yönelik ilginin daha da artmaya devam edeceği düşünüldüğünde bu kesimlerin savunduğu yaklaşımların hoşgörü ve karşılıklı anlayış arayışını sekteye uğratacağı ve antagonizmanın keskinleşmesine yol açacağı söylenebilir. Bu nedenle Kırgızistan’da devlet yönetimi, laiklik ilkesini “yumuşak” ve “esnek” bir ilke olarak kabul etmeli, kamusal diyalogu sağlamalı, toplumda sürdürülebilir çeşitliliği ve bu çeşitliliğin toplum tarafından özel bir değer olarak algılanmasını teşvik etmelidir. Ayrıca Kırgızistan’da devlet yönetimi toplumdaki farklılıkları görmezden gelmek yerine, bu tür karmaşık konuların açıkça tartışılmasını teşvik etmelidir.

Öte yandan Kırgızistan kamuoyunda devlet okullarına başörtü ile gelme, devlet kurumlarında ibadethanelerin bulunması, cami ve medreselerin devlet tarafından desteklenmesi gibi uygulamaların devletin “laiklik” ilkesine uygunluğu konularında zaman zaman tartışmalar yer almaktadır. Ancak bütün bu tartışmalara rağmen Kırgızistan’da “laiklik” ilkesinin dinî kurumların devlet işlerine karışmaması ve devlet kurumlarının tarafsız olması gerektiği şeklinde anlaşılması gerekir. Bu çerçevede “laiklik” ilkesinin devlet tarafından benimsenmesine ve bu ilkenin kolluk kuvvetleri, yerel yönetimler ve diğer devlet kurumları tarafından uygulanmasına özel önem verilmelidir. Çünkü devletin, toplumun laik ve laik olmayan, yani “biz” ve “öteki” şeklinde bölünmesini engelleyerek durumun ağırlaşmasına engel olması gerekir. Kırgızistan gibi laik bir ülkede İslam, insanları bölmek değil, birleştirmek için siyasi değil sosyal bir rol üstlenmelidir. Bunu yapmak için devlet kurumları dinî grup ve cemaatler üzerinde baskı kurmadan ve taleplerini dayatmadan seküler dinî örgütler ve hareketlerle yakın çalışmanın yolu bulunmalıdır. Ayrıca laik bir devlet olarak Kırgızistan’da inançlı vatandaşların olduğu kadar inanmayan vatandaşların da varlığı kabul edilmeli ve farklı görüşlere sahip insanların eşit şartlarda bir arada

yaşamasi, toplumun bekasi ve gelismesi için asgari düzeyde sağlanmalıdır. Diğer bir deyişle, eğer inanan vatandaşlar yaşamakta, eğitim almakta ve kamusal yaşama katılmakta özgürlerse, bu tür fırsatlar inanmayan vatandaşlara da sunulmalıdır.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Anderson, J. (2002). Social, Political, and Institutional Constraints on Religious Pluralism in Central Asia. *Journal of Contemporary Religion*, 17(2), 181-196.
- Başdemir, H. Y. (2009). Optimum Değerler Olarak Laiklik ve Din Özgürlüğü. *Liberal Düşünce*, 14(55), 23-40.
- Bezci, B. (2015). Sekülerizm ve Laikliği Demokrasi Bağlamında Tartışmak. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 1-11.
- Bleck, J. & Logvinenko I. (2018). Weak states and uneven pluralism: lessons from Mali and Kyrgyzstan. *Democratization*, 25(5), 804-823.
- Casanova, J. (2006). Rethinking Secularisation: A Global Comparative Perspective. *The Hedgehog Review*, 8(1-2), 7-22.
- Charles, R. (2013). *Secular Regimes and State Engagement with Religion in post-Soviet Eurasia*. (Unpublished Ph.D. dissertation). University of California, Berkeley. https://escholarship.org/content/qt7tw454f3/qt7tw454f3_noSplash_3855e32b7cbeb4f880911fa866ef886e.pdf, (18.05.2022).
- Djuraev, E. (30.09.2018). Religious and Secular Radicalism in Kyrgyz Society. <https://cabar.asia/en/religious-and-secular-radicalism-in-kyrgyz-society/>, (18.05.2022).
- Diamond, L. (2002). Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, 13(2), 21-35.
- Alkan, H. (2012). Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Kurumsallaşma Süreci: Geçen Yirmi Yılın Bir Bilançosu. *Bilgi*, 61, 1-30.
- Emne üçün islam cana pravoslav Hristiyan dini? (Neden İslam ve Ortodoks Hristiyan Dini?), <https://kyrgyz.news/?p=10377>, (09.05.2022).
- Erdoğan, M. (1995). Sekülerizm, Lâiklik ve Din. *İslâmî Araştırmalar*, 8(3-4), 179-194.
- Ertit, V. (2014). Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 103-124.

- Engvall, J. (2020). Religion and the Secular State in Kyrgyzstan, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, Printed in Lithuania. https://www.silkroadstudies.org/resources/Religion_and_the_Secular_State_in_Kyrgyzstan_-_Johan_Engvall_-_10.06.20_FINAL_wCover.pdf, (13.04.2022).
- Fareed, Z. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22-43.
- Gosudarstvennaya komissiya po delam religiy Kirgizskoy Respubliki (Kırgız Cumhuriyeti Devlet Din İşleri Komisyonu) (2016). Vliyanie religioznogo faktora na sotsialno-politiçeskuyu situatsiyu v Kirgizskoy Respublike (Kırgız Cumhuriyeti'nin Sosyo-Politik Durumu Üzerinde Dini Faktörünün Etkisi), Bişkek: OsOO "Triada Print"
- Gunn, T. J. (2004). Religious Freedom and Laicite: A Comparison of the United States and France. *BYU L. Rev.*, 2, 419-506.
- Hamilton, M. (2014). Sekülerleşme var mı yok mu? Anthony Giddens (Ed.), *Sosyoloji -Başlangıç Okumaları içinde* (s.455-464). Günseli Altaylar (Çev.) İstanbul: Say.
- Huntington, S. P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma.
- . (1993). *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*. Ergun Özbudun (Çev.). Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.
- International Alert, (2020). *Constructive Dialogues on Religion and Democracy project – Second Compilation of Researches*, Bishkek 2020. https://www.international-alert.org/wp-content/uploads/2021/10/Kyrgyzstan_ConstructiveDialogues_Vol2_EN_2019.pdf, (08.05.2021).
- International Crisis Group, (2016). *Kyrgyzstan: State Fragility and Radicalisation*, Crisis Group. Europe and Central Asia Briefing, 83. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/kyrgyzstan/kyrgyzstan-state-fragility-and-radicalisation>, (08.05.2021).
- "İslam azırkı svettik mamlekette" el aralık konferentsiyasının bayandamalar cıynagı ("Modern Laik Devlette İslam" Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı). Bişkek: 28-29 Eylül 2017. <http://religion.gov.kg/storage/uploads/file/0a72f749cee4adac74b5875a66779d6de36ad909.pdf>, (09.05.2022).
- "İslam azırkı svettik mamlekette" II-el aralık konferentsiyasının bayandamalar cıynagı (II. "Modern Laik Devlette İslam" Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı). Bişkek: 15-16 Kasım 2018. <http://religion.gov.kg/storage/uploads/file/2018.pdf>, (09.05.2022).
- Kalimatov, R. (19.10.2016). Ala-Buka: markum ayaldı üçüncü iret çerge beriştı (Ala-Buka: Rahmetli Kadını Üç Defa Defnettiler),

- https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_ala_buka_funeral/28062244.html, (09.05.2022).
- 📖 Karaman, Ö. F. (2022). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Ortaya Çıkan Rejim Modelleri Kapsamında Kırgızistan'ın İncelenmesi. *Reforma*, 4(92), 6–18.
- 📖 Kırgız Respublikasının Konstitusiyası. (Kırgız Cumhuriyeti Anayasası). bk. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg>, (04.05.2022).
- 📖 Kırgızistan musulmandarının din başkarmalığı (Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi). resmî websaytı <https://muftiyat.kg/%d0%bc%d1%83%d1%84%d1%82%d0%b8%d1%8f%d1%82%d1%82%d1%8b%d0%bd-%d1%82%d0%b0%d1%80%d1%8b%d1%85%d1%8b/>, (10.05.2022).
- 📖 Komissiyanın Negizdeliş Tarihi. (Komisyonun Kuruluş Tarihi). <http://religion.gov.kg/ky/comission/history>, (04.04.2021).
- 📖 Kozukulov, T. (2015). Kırgızistan'da Dini Kurumsallaşma ve Toplum. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 177-209.
- 📖 -----. (2017). Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti. *Akademik Hassasiyetler*, 4(7), 85-104.
- 📖 -----. (2020). Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Kırgız Toplumunda Din ve Dini Kurumlar Üzerine Bir Analiz. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 173-206.
- 📖 Kuru, A. T. (2007). Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State Policies toward Religion. *World Politics*, 59(4), 568–594.
- 📖 -----. (2009). *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France And Turkey*, Cambridge: Cambridge University.
- 📖 -----. (2011), *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik- ABD, Fransa ve Türkiye*. Eylem Çağdaş Babaoğlu (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- 📖 -----. (2014). Authoritarianism and democracy in Muslim countries: rentier states and regional diffusion. *Political Science Quarterly*, 129(3), 399-427.
- 📖 Kuru, A. T. & Stepan A. (2012). Laicité as an “Ideal Type” and a Continuum: Comparing Turkey, France and Senegal. Ahmet.T. Kuru, Alfred Stepan (Eds.), *Democracy, Islam & Secularism in Turkey içinde* (95-121). New York: Columbia University.
- 📖 -----. (2013). Bir ‘ideal Tip’ ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması, Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan (Ed.), *Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik içinde* (91-114), Hande Tatoğlu (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- 📖 Levy, D. (2018). The impulse to orthodoxy: why illiberal democracies treat religious pluralism as a threat. *Religion, State & Society*, 46(3), 243-265.

- 📖 Lewis, D. G. (2022). Vrieties of Authoritarianism in Central Asia, Rico Isaacs and Erica Marat (Ed.), Routledge Handbook of Contemporary Central Asia içinde (s.73-86). New York: Routledge.
- 📖 Mahoney, J. (2017). The politics of religious freedom: Liberalism and toleration in Muslim-majority states. *Philosophy and Social Criticism*, 43(6), 551-570.
- 📖 Martin, B. (2009). Çok Dinli Toplumlarda Din Özgürlüğünün Laik Sistemlerce Güvenceye Alınmasının Koşulları ve Zorlukları. Gülnur Elçik (Ed.), *Din ve Demokrasi içinde* (s.124-134), Metin Susan (Çev.). İstanbul: Sena Ofset.
- 📖 Nadjibulla, F. (02.02.2021). Noviy "Nur". Polemika vokrug pervoy "islamskoy" partii v Kırgızstane, (Yeni "Nur". Kırgızistan'daki ilk "İslami" Parti Tartışma Yarattı), <https://rus.azattyq.org/a/kyrgyzstan-s-first-islamic-party-sparks-controversy/31081487.html>, (09.05.2022).
- 📖 Omorov, A. (2020). Kırgızstandın sayasatında islam (Kırgızistan Siyasetinde İslam), <http://religion.gov.kg/storage/uploads/file/9897f927885fe5494c60379ff5440fe9db784c0e.pdf>, (09.05.2022).
- 📖 Peyrouse, S. (2021). Central Asia's Contemporary (Post-Soviet) Religious Landscape: A 'De-Secularization' in the Making?. Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve & Bruno De Cordier (Ed.), *European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies içinde* (s.247-289). Stuttgart: Ibdiden Verlag.
- 📖 Sagındık Kızı, V. (02.12.2018) "Din caatında korkunuçtar bosogobuzda turat" (Din Alanda Tehlikeler Önümüzde Bekliyor) https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_religion_dangers_reform/29632295.html, (08.05.2022).
- 📖 Sewell, E. A. (2009). Dini çoğulculuk, Demokrasi ve Uluslararası İnsan Hakları Normları. Gülnur Elçik (Ed.), *Din ve Demokrasi içinde* (s. 117-123), Metin Susan (Çev.). İstanbul: Sena Ofset.
- 📖 Sıdkov, O. (1990). Tarih Kırgız Şadmaniya: Kırgız Sancırası. (Şadman Kırgız Tarihi: Kırgız Şeceresi). Frunze: Kırgızstan.
- 📖 Soltonoev, B. (2003). Kırgız Tarihi. (Kırgız Tarihi). Bişkek: Arhi İnnovatsiyalık Borboru.
- 📖 Şambetov, T. (02.05.2022). Caparov din menen salttı karşı koyboogo çakırdı (Caparov Din ile Geleneği Karşı Karşıya Getirmemeyi Tembihledi), <https://www.azattyk.org/a/31830545.html>, (09.05.2022).
- 📖 Thibault, H. (2015). The Soviet Secularization Project in Central Asia: Accommodation and Institutional Legacies. *Eurostudia*, 10(1), 11–31.
- 📖 Timur, T. (2017). Laiklik, Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler. Gökan Atılğan & E. Atila Aytekin (Ed.), İstanbul: Yordam Kitap.

- 📖 Yaman, A. (2007). Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi. Bilgi Bellek, 4(8), 77-96.
- 📖 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/891?cl=ru-ru>, (04.05.2022).
- 📖 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294>, (04.05.2022).
- 📖 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/21186>, (10.05.2022).
- 📖 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430711>, (04.05.2022).
- 📖 http://religion.gov.kg/ky/religion_organization/registered/all, (04.05.2022).
- 📖 http://religion.gov.kg/ky/religion_organization/registered/muslim, (19.05.2022).
- 📖 <https://freedomhouse.org/countries/nations-transit/scores>, (04.05.2022).
- 📖 <https://www.britannica.com/topic/secularism>, (25.04.2022).
- 📖 <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/la%c3%afcit%c3%a9/4593>, (25.04.2022).